

Çeviriyazı

Yirminci Asırda Tarih

Ulûm-ı İktisadiye ve İctimâiye Mecmuası,

c. 1, no. 1, 15 Kanun-ı Evvel 1324

Ahmed Şuayb*

Çeviriyazı: Halim Kılıç**

orcid/ 0000-0002-1953-2600

Tarz-ı kadim üzere muharrer tarihler sırf müelliflerinin değer-i san'atkaranelerine, kuvve-i muhayyilelerine tabidi. Herodot gibi en eski müverrihler vekayi-i tarihiyenin illel ve esbabını taharri etmek, doğru olup olmadıklarını tedkik eylemekle pek az iştigal ederlerdi. Bu müverrihler bir takım kısas ve rivayatın nakli idiler ki halefleri de bu mesleği taklid ve takib ettiler. Kudema mâzî-i tarihî namına hafıza-yı beşerde kalan şeyleri biliyorlardı. Halbuki hafızada yaşayan bilhassa kısas ve rivayat, yani masallardır. Mamafih bunlar hikayât-ı ibtidaîyenin o zamanlar yegâne membaları idi. Tasit (Tacitus) gibi en ciddi Roma müverrihleri vekayi-i mâzîyede her şeyden evvel kuvve-i muhayyilelerinin mesaisine madde-i ibtidaîye arayan birer sanatkardı. Tasit (Tacitus) diyor ki: "tarih, enva-yı edebiyattan hitabet ve belagat kısmına dahildir." Binaenaleyh müverrihler eserlerini davalarını muhik gösterecek veya insal-i atiyeye âli bir misal-i ahlak olacak surette tertip ederlerdi. Bunun için de eşhas-ı vekayı, kahramanların ağzına birtakım parlak cümleler, güzel nutuklar koymak hususunda hiç tereddüt etmezlerdi. İşte bu suretle tesadüfen elde edilmiş bazı hakikat parçalarıyla kısm-ı âzamı masaldan mürekkep olmak üzere tarih namına birtakım hikayeler tertip etmişlerdi ki bilahare butûn-ı âtîye bunları tekrar ede ede sıhhatlerine inanmaya başlamışlardır. Tedkikat-ı ilmiye bunların anasır-ı

* Ahmed Şuayb, "Yirminci Asırda Tarih", *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimâiye Mecmuası*, Cild: 1, Numara: 1, 15 Kanun-ı Evvel 1324, ss. 11-24.

** halim0688@hotmail.com

hayaliden mürekkep olduğunu ispat etti. Bin seneden beri dimağ-ı şubbana bunları doldurarak ezber etmek tarih bilmektir zannedilmişti. (s. 11)

Tarihin bu tarz telakki-i edebi ve hayalisi müverrihin-i kudema ile ölmemiştir. Bütün tenkidat-ı muhakkıkeye rağmen yaşamış ve el-yevm pek zindedir. Buna pek çok misal gösterilebilir. Mesela bazı menazır-ı tabi'yye tasviratı haricinde Renan'ın "Hayat-ı İsa" eserinde pek az doğru satır vardır. Lakin ne şayan-ı hayret bir hikâye! Zaten bu tarz kitapların kazandıkları muvaffakiyet mehasin-i edebiye sayesinde. Çünkü alelade karînin müverrihten istediği şey garip sergüzeştler, münacat ve istimdadlar, nefret ve lanetler... velhasıl karîyi mest ve meshur edici kelimattan mürekkep bir musiki. Bu zemin üstünde ise Renan pek muktedirdir. Fakat romanesk tarihi o derece hırpalamamalı mademki bizi alakadar ve müteessir etmek meziyeti haiz. Şurası aşikâr ki bir müverrih ne derece sanatkâr ise hakikatten o derecede uzakta kalır. Çünkü sanatkâr her şeyi büyütmeğe, hacim-i hakikatten pek fazla görmeğe meyyaldir. Meşuk birtakım farziyyat ve fezaya-yı kuvve-i muhayyilesini tagdiyeye kafidir. Sanatkâr hakâyika lüzum-ı derecesinde iltifat etmez, evham ve hayalat içinde meftuniyetlere, heyecanlara düşer, bazen bir kelime, bir hayal için her şeyi feda eder mevzuun şu rikkati, kıymet-i feci'ası üzerine kendini kaybeder. Fustel Dökolanj (Numa Denis Fustel de Coulanges) diyor ki: "cemiyet-i kadimenin âdat, itikadiyyat ve tarz-ı tefekkürleri bizimkilerine asla müşabih değildi. Halbuki sanat şahsi olup sanatkâr eşhas ve vakayiye his ve zevk-i zatiyesine göre muhakeme etmesi ise tabiidir. İşte bunun içindir ki Roma tarihi tettebbu edildiği zaman görülür ki onu her nasıl kendi hissiyatına göre muhakeme etmiştir.

Diğer taraftan asar-ı hurafet yaşayan akvamı tedkik edersek mesela Yunanîler if'al ve icraat-ı beşeriyeye her zaman ilahlarını müdahale ettirirlerdi. Homer'in hikayatını okuyunuz, hemen her sahifesinde mabudlar hareket eder (s. 12).

Hristiyanlığın muzafferiyetinden sonra tarihin teolojik telakkisi sarahaten tayin edip asr ba'de asr kesb-i ehemmiyet etti. Roma kilisesi tarihi daire-i hükm ve nüfuzuna almıştı. Gizu diyor ki: "beşinci asırdan on altıncı asra dek olan tarihi nazar-ı mütalaadan geçiriniz. Fikr-i beşere hâkim olan onu idare eden teolojidir. Mesail-i felsefiye, siyasiye, tarihiye hep teoloji noktasından tedkik edilmiştir. O bir nevi kan ki Bacon ve Dekart gelinceye kadar Avrupa aleminin damarlarında cvelan etmiştir." XI. Louis varidatının kısm-ı azamını aizze-i nasrânîyenin himayesini satın almak uğrunda heba etmiştir. Bunların if'al-i beşeriyeye müdahale ile temin-i muzafferiyete çalışacakları zannolunurdu. Yakın zamanlara kadar en meşhur feylesoflar bu nevi itikadata iştirak ettiler. Bu nevi fikirlerdi ki Layniçi (Lynch) nikbin fikirlere sevk etmişti.

Tarihin teolojik ve romanesk tarz-ı telakkisi terk edilmesi üzerine cereyan-ı eşyayı izah için başka sebepler keşfetmek icap etti. Ve işte bu lüzumdan tarihin telakki-i felsefisi doğdu. O bize öğretiyor ki hadisat birtakım zaruretin taht-ı tesirindedir. Ve ilm işte bu zarureti tespiti çalışıyor. Lakin onlar o derece müşevveş ki kamilen defi pek güçtür. Vakıa bazı esbab-ı azîme-i umumiyenin tarihte vücudu inkar edilemez. Mesela Sezarizmin Roma hayatının devirlerinde zarureti, bir

zaman-ı mu'ayyende Avrupa memalik-i muhtelifesine doğru hareketi, reaksiyonları, aksiyonların takibi... gibi. Lakin tarih öyle vakayile meşhundur ki bu vakayi büsbütün başka ve birbirine asla benzemeyen eşkal altında vukua gelebilirdi. Zira hiçbir kanun-ı umumî onları taht-ı zarurete almamıştır. Mesela İngiltere tekamülü eğer Hasting (s. 13) Muharebesi Normanlar tarafından kaybedilmiş olsaydı ihtimal ki büsbütün başka olacak idi. Eğer Anibal (Hannibal) teşebbüste muvaffak olup Roma'yı zapt ve burasını bir Kartaca müsta'meresi şekline soksa idi tarih-i atîkin bütün tarz-ı cereyanı, medeniyetin şekli suret-i amîkada tebeddül edecek idi. Binaenaleyh kıraneyn yahud felsefe-i tarihe dair münakaşa etmek boştur.

Bir kere hadisata vukufumuz tam değil. Vak'anivüsan ancak nazar-ı dikkatlerini celp olanları zapt ve kaydetmişlerdir ve bunların celb-i nazar-ı dikkat oluşu ehemmiyet-i müstakbelesinden naşi değil belki o esnadaki ehemmiyet-i zahirisinden dolayıdır. Hasting Muharebesi İngiltere'nin tekamülünü tayin ettiğinden pek mühimdir. Waterloo Muharebesi ise zahiren ne kadar mühim olursa olsun hakikat-i halde hiçbir netice-i tarihîyesi olmayan bir hadisedir. Çünkü Napolyon bu muharebeyi kazanmış olsa bile tarihin muharebesini tebdil etmiş olmayacak idi: Napolyon küçük bir orduya malik olup artık bunu tezyide muktedir olamayacağından sükutu ancak birkaç hafta tehir edecek idi. İşte bu kadar insanlar müşahede ettikleri hadisatın netayic-i müstakbelesine hükmedemezler. Hayat-ı içtimâiyyenin tebeddülât-ı azîmesi his olunmayarak vücuda gelir. Ve yalnız bir müddet sonra görülebilir. İçinde yaşayanlar bunu hissetmezler bile. İstikbal onu tehiyye edenlere mestur ve hafidir. Bir müverrihin zapt ve kayda tenezzül etmeyeceği ve zahiren pek az haiz-i ehemmiyet bir vaka mesela bir keşif, bir büyük muharebenin kayıp veya kazanılmasından ziyade netayic-i sanaiye, siyasiye ve içtimaîyeye ba'is olabilir.

Demek oluyor ki tarihte bir vaka esbab-ı azîme-yi umumiyeye ve büyük kanunlara tabi olanlar da la-yetegayyerdir. Mesela Fransa, mâzî-i tarihinden dolayı büyük ihtilali müteakiben monarşinin (vahidü'l-emr) bir hükümet tevliid ve bundan (14) evvel hükümferma olan dehşet ve fetretten dolayı da diktatör meydana çıkaracaktır. Eğer bu diktatör Bonapart olmasa idi bî-şüphe Moro (Jean Victor Marie Moreau) veya başkası olacak idi.

Lakin bunlar Bonapart gibi sahib-i deha olmadıklarından daha az payidar ve iade-i hükümet daha evvel vukua gelecekti. Fakat bu keyfiyet tarihi pek az tebdil eder görülürse bir kerede hadisatın netayic-i ba'idesini nazar-ı dikkate alalım: eğer Bonapart Fransa tarih-i mefahirinde o şanlı muzafferiyete nail olması idi bilahare başına bir III. Napolyon çıkıp Komün felaketlerine duçar olmayacak idi. İşte bu hadisat-ı ahire hep kanun-ı umumiden müstakil ve müstesnadır, bütün bunlar Büyük Napolyon'un büyük dehası neticesidir. İşte burada tesadüfün tarihte oynadığı rolün bir delil-i cedidi daha görülüyor. Velhasıl tarih daima hareket eden esbab-ı umumiyeye meyanında evvelce rivayet ve keşfine imkân olmayan esbab-ı taliyye ve arızıye ile doludur ki bazen ehemmiyetleri pek ziyadedir. Esbab-ı umumiyeyi, evvelce keşfetmek her zaman kolay değildir.

İnsanları idare eden akıl ve zekâ değildir, hey'at-ı mecmuası tabiat-ı esasımızı teşkil eden ve hissiyat nam-ı umumisi altında toplanan sevk-i tabii, ihtiyacat, ihtirasat gibi şeylerdir. Vakıa mahsul-ı zekâ ve irfan olan keşfiyat-ı ilmiye ve şerait-i mevcudiyet-i beşeriyeyi tadil edebilir. Binaenalyh zekâ bu tebdilatın b'il-vasıta illetidir. Sahne-i âlemde parlak roller oynayanlar fert-i zekalarıyla değil belki haysiyetlerinin yani tabiat-ı esasîyelerinin kuvveti sayesinde buna muvafık olmuşlardır. Roma İmparatorluğu inkıraza yüz tuttuğu zaman Romalılar her zamandan ziyade malumatlı, terbiyeli ve zeki idiler (s. 15).

Lakin temin-i azîmet ve ikballerine ba'is olan tabi'at-ı esasîyelerine artık sahip değillerdi. Sebat, te'enni, feda-yı nefis gibi evsaf-ı esasîyelerini kaybetmelerinden dolayı mahvoldular. Nitekim Cenub-ı Amerikalılar Şimallilerin kanun-ı esasîlerini hemen aynen iktibas eyledikleri halde onlardaki kuvve-i teşebbüsiye, kuvvet-i hissiyat, kanun ve vazifeye riayet gibi evsafa malik olmamalarından dolayı elan istibdat ve iğtişaştan kendilerini kurtaramıyorlar. Hülasa-yı kelim, efkâr ve if'alimizin nazımları hissiyattır. Cuma'at-ı arzular, ihtiraslar, itikadlar, ihtiyaçlar, yani hissiyat üzerine müesses olup muhakemat ve makulata müstenid değildir. Şüphesiz bu hissiyat, hafi bir mantıka teba'an tebeddül ve tekâmül ediyorsa da bu mantık kanunlarını henüz hiçbir mütefekkir keşfedememiştir. Âmalımızı, ihtirasatımızı tevlid eden kuva-yı daima gayr-ı kabil-i mukavemettir. Akıl bunları bilmiyor. Bilse de bir şey yapmaya muktedir değil. Halbuki bu muzlim ve lakin hâkim kuvvetler ruh-ı tarihtir. Bu kuvvetler insanları ekseriya en bedihi olan menfaatleri hilafına sevk eder. Tarihin güzârîş-i asar ve edvar arasından sanatlarını, icraat ve if'alini okuduğumuz aktörleri hareket ettiren bu esrar-âlûd olanlardır. İnsan daima kendisinin rehber-i akl olduğuna kanidir. Hakikat-ı hadde ise if'al-i hayatiyesi pek nadiren akli tarafından idare edilir. İf'al ve icraatımızın müvellidi hissiyatımızın mantığıdır. En dehşetli müstebidler bu mantığın sıkletini hissetmişler ve onunla mübareze edememişlerdir. Napolyon diyor ki:

“Birçok planlara, tasavvurata malik oldum. Lakin bunların birini icra edecek hürriyete malik olamadım. Sefine-i devletin dümenini kuvvetli ellerimle tuttum ve lakin cereyan o kadar şiddetli idi ki bir türlü arzu ettiğim cihete sevk edemedim. Asla kendi kendimin hakimi olamadım. Daima hal (s. 16) ve tesadüf tarafından idare edildim.” Görülüyor ki en kuvvetli hükümdarlar bazen arzu ve meramlarını icraya gayr-ı muktedirlerdir. O arzu binlerce na-mer'i küçük arzulara çarpıyor ve işte bunların heyet-i mecmuası icra-yı hükmediyor. Bu küçük âmal-ı müşterekenin esbabını izah etmek, bunların tarz-ı tebeddüllerini anlamak için evvela eşhasın sonra akvamın ve nihayet halkın psikolojisi malum olmalı ki halihazırda bunlara dair pek az şeyler biliyoruz. İşte tekâmül-i tarihî idare eden esbab-ı umumiye ile bu esbabı tadil ve tebdile müsta'id olan esbab-ı arızayı gördük. Bu esbab-ı taliyye evvelce keşfedilemez. Yalnız esbab-ı umumiye bazen bize malum olabilir. Onu evvelce görüp anlayabiliriz.

Asr-ı ahirde bütün müverrihlerin merbut oldukları şey bu esbab-ı umumiyenin tetkikinden ibaretti. Onlar ilel ve hadisatın ne derece mütenevvi, müteaddid ve ezmineye göre nasıl değiştiğini pek az görebilmişlerdir. Binaenaleyh

tarihin teselsül ve irtibatına dair izahatları ekseriya tıfılanedir. Bazıları için bir kavmin bütün tekamülünü izaha yalnız iklim kafidir. Diğerleri de Hegel ile birlikte pek aşikâr olan şu fikri müdafaa ediyorlar: “bir cemiyet hazıra-yı hal sabıkının neticesidir.” Yine Hegel ile beraber bir kısım hükemâ büyük adamlara hadisat üzerinde fevkalade bir rol atfediyorlar. Tokvil (Alexis de Tocqueville) gibi müverrihler dahi bir kavmin tekamülünü müessesat-ı siyasiye ve içtimaîyenin tayin ettiği iddiasındadırlar. Ten (Hippolyte Taine) tarihte illet-i hâkime olarak ırk, muhit, an nazariyesini ortaya atıyor. Fustel Dökolanj (Numa Denis Fustel de Coulanges), bütün medeniyet-i atıkayı kudemânın ecdada, emvata karşı olan hürmet-i fevkaladelerinden çıkarıyor. Son zamanlarda da bugün de tarihin en başlı illeti olarak avamil-i iktisadiye gösteriliyor (s. 17).

Hadisat-ı tarihîyenin sebep-i tevellüdünü küçük miktarda avamile isnad etmekle beraber rast-bin bir nazar-ı nafiz-i intikada malik müverrihler başka avamilin mevcudiyetini de görmüşlerdir. Mesela hadisatı avamil-i selaseye atfeden Ten (Hippolyte Taine) Fransa ihtilalini tedkik ederken bunları müdahale ettirmeyerek bilhassa halkın kabiliyet-i tehayyüçüyesini, ruhunu tetebbu ediyor. Muhitatin tesirini ihmal ediyor. Halbuki bu devirde tesiri azîmdi. Velhasıl esbab-ı tabiiye artık tarihe girmiştir ve lakin bu esbabın tesir ve amelini bihakkın tayinden henüz pek uzağız. Bu avamil zamana göre pek muhtelif surette icra-yı tesir ediyorlar. Bazıları ez-cümle terkibat-ı sanayi mesela makineler zamanımızda pek büyük bir rol oynadıkları halde evvelce hiçti. Nitekim vaktiyle büyük imparatorluklar tesis eden kanlı muharebelere ba’is olan münazaat-ı mezhebiyenin nüfuzu zamanımızda zayıftır. Eğer hikmet-i tarih namı altında bu esbaba vukuf murad olunursa denebilir ki bu felsefe her devre göre değişir. Bu avamilin haricini, istikbalin tekâmül-i tarihîsini tayin edecek başka avamilin de doğduğunu görüyoruz. Mesela Avrupayî-merkezi komşularının üstüne atılmak için müterakkıb-ı feraset olan hükümet-i muazzama-yı askeriye tarafından işgal edilmiş. Hükümet-i müttehida Avrupa’ya öyle müthiş bir rekabet-i iktisadiye yapıyor ki Avrupa hükümet-i müttehidenin ittisâ’at-ı ticariyesine karşı her gün biraz daha yüksek sedler yaparak bir parça kendisini müdafaa edebiliyor. Uzun bir uykudan uyanan Asya, Avrupa’nın en askeri devletini mağlup etmiş ve ırk-ı ebyaz için bir tehlike olmuştur. Evvela akvam arasında müthiş bir ma’reke-yi cenk-i iktisadî saniyen şimdiye kadar misli na-mesbuk muharebat. İşte afk-ı istikbalin muzlumiyeti!

Tetebbu-yı tarihte ilmî usuller:

Umumiyetle müverrihin tarafından tedkik edilen teracim-i ahval-i hükümdaran (s. 18) ve hikâye-i muharebatı bertaraf edelim. Yeni usuller bundan pek çok faideli şeyleri karanlıktan zâhire çıkarmışlardır. Bu usuller bir kavmin bir an-ı muayyende hal-i maddî, ahlakî ve fikrisini meydana koyarak itikadının, müessesatının, sanayinin, suret-i tevsiini gösteriyorlar. Ağır ve lakin emin bir surette görüyoruz ki tetebbu-yu tarih vaktiyle sırf üdebanın iken bugün ulemanın eseri olmak üzeredir. Kuvve-yi muhayyilenin hevesatı ve âmali yerine hakikat-ı ilmiye kaim oluyor. Rousseau’nun zamanında cemiyet-i ibtidâîyenin mükemmeliyetine dair sardeden efkâr-ı garibeyi kamilen tebdil eden ilmdir.

Jeneoloji ve paleontoloji ecdadımızın tarihini tersime hizmet etti. Âsâr-ı atıka bize mazi-yi kable't-tarihi bütün safahat-ı muhtelifesi ile yaşattı. Aile, ahlak, hak-ı tasarrufun menâbini keşf ve bunların geçirdiği safahat-ı muhtelifeyi öğretti. Bu sayede bilmediğimiz lisanlar, medeniyetler, ırklar meydana çıktı. Mısırîler/Mısırîler, Asurîler, Keldanîler, Fenikeliler, Babilliler hakkındaki malumat-ı tarihîyenin yeniden öğrenilmesi lüzumu hissolundu. Beşerin tekâmül-i maddî ve fikrîsini bina eden antropoloji natıka-perdazanın, üdebanın mübâhasset ve münakaşatı yerine emin vesaik meydana koydu.

İki vukuf mühim: tekâmül ve merbutiyet, taharriyat-ı hazıra sayesinde artık merteye-yi bedahete vasıl oldu. Bu iki esasın malumat-ı muhtelifeyi beşeriyeye tatbiki bu malumatı kamilen değiştirdi. Mesela kanun-ı tekâmül cemiyet-i beşeriyenin tarz-ı telakkisini büsbütün tebdil etmiştir. Vaktiyle meşhur Göviye(?) küre-i arz ve üstündeki mahlukatta vukua gelen tebdilat-ı amikanın şiddetle ve bir silsile-i inkilâbat ve ibda'at-ı mütevaliye ile vücud-pezîr olduğunu iddia etmişti. Lakin biz şimdi biliyoruz ki bu inkilâbat öyle şiddetle hasıl olmamış. Küçük bir tohum nasıl yavaş yavaş koca bir ağaç oluyorsa bu alem de öyle his (s. 19) edilmez tagayyurat-ı tedrice ile değişmiştir. Bu tebeddülât günü gününe takip olunursa göze görünmeyecek derecededir. Gerek mevcudat-ı zî-hayatta, gerek cemiyet ve itikadiyyattaki tebeddülât-ı amika pek tedrici, pek ağırdır. Yüksek şekiller çıkmazdan evvel mevcûdat ve eşya daima bir silsile-i eşkal-i mutevassıta den geçmiştir. Velhasıl her yerde kanun-ı tekâmül ve merbutiyet. Vaktiyle Hegel, tarih nokta-i nazarından kanun-ı tekâmülü müdafaa etmiş, fakat bu hakikat birçok müellifler ve rical-i siyasiye tarafından pek az anlaşılabilmişti. Hele ilk Fransız Cumhuriyeti'nin vâzı-ı kanunları bunu hiç bilmiyorlardı. Öyle tahyil ediyorlardı ki mâzî nazar-ı dikkate alınmaksızın bir cemiyetin her parçası birden değiştirilip yeniden yapılabilir. Ve işte bu fikri tatbik için birdenbire ve büsbütün maziden kat-ı alaka ederek bir devr-i cedid küşad ettiler. Lakin bir an için boğulabilen sada-yı emvat bir müddet sonra yeniden feryad, yeniden icra-yı hükm ve nüfuza başlayarak mâzî tekrar avdet etti. Tekâmül ve merbûtiyet kanunlarının tarihe girmesi pek müşkülâta oldu. Fransa'da bunları en iyi anlayan Ten (Hippolyte Taine), Fustel Dökolanj'dan (Numa Denis Fustel de Coulanges) başkası gösterilemez. Kolanj (Coulanges) diyor ki: "mazi insan için kamilen asla olmaz. İnsan onu unutulabilir. Fakat o insanı daima muhafaza eder, bırakmaz. Her devirde olduğu gibi o bütün efkâr-ı sâlifinin mahsul ve zübdesidir. Medeniyet-i hazıra tamamıyla medeniyet-i maziye den çıkmış ve medeniyet-i müstakbelenin tohumlarını da peyderpey neşretmekte bulunmuştur..." Bu kavaidi Kolanj (Coulanges) Roma tarihine tatbik ederek onun yekdiğerine tedrice merbut olduğunu ve müessesatının tebdilat-ı şedîdeye maruz olmadığını söylüyor. İmparatorlar zamanında bile cumhuriyet hiç kaybolmamıştı. Roma devleti cumhuriyet tesmiyesinden hali kalmadığı gibi imparatorlar da senato ve millet namına (s. 20) idare-i lisan ediyorlardı. Daima intihâbata tabi tutulan imparatorlar hakikat-ı halde kayd-ı hayatla mansıb-ı hakiki rüesa-yı cumhur idiler. Onlar şimdi Cenub-ı Amerika'da hükümferma olan küçük tiranlarla kabil-i kıyastır, mâzî ile bu merbûtiyet Rönesans devrinde de meşhud. Senyobus (Charles Seignobos), bihakkin iddia ediyor ki eğer sanat ve edebiyatta bir Rönesans olmuş ise on altıncı

asırda değil dokuzuncu asırda Şarلمان (Charlemagne) zamanındadır. Dokuzuncu asırda teceddüt eden anane artık duçar-ı inkıta olmadı. Sanayi ve edebiyat doğmuyor belki tekamüllerini takip ediyorlardı. Terakkiyat-ı sanat on ikinci asırdan on altıncı asra kadar hiç durmamıştır.

Halkın, ırkların ruhunu tetebbu eden psikoloji müessesat ve itikadiyyatın suret-i tevellüdlerini anlamaya hizmet etti. Hadisat-ı tarihîyeyi tevellüd eden evamil meyanında en mühimi psikolojik avamildir. Bizim hadisata atfettiğimiz ehemmiyet, kıymet ancak husule getirdikleri intibâta vabestedir. Bu intibât netayicidir ki bilahare ilel ve esbab olurlar. Müverrih ve bilhassa rical-i devlete lazım malumat-ı muhtelif-i beşeriyeyi tertip edersek ilk derecede ahval-i ruhiyeyi millete, halkın temayülat ve hamelat-ı hissiyesine temas eden ilimler ve tekamül-i terbiyet-i beşeriye hakkındaki kanunlar konmalıdır.

Bunların ahval-i muhtelifedeki tarz-ı hareketlerinin miftahı ise psikoloji ilminin elindedir. Şüphesiz, milyonlarla insanları idare eden eşhas-ı azîme-i tarihîye fitraten yahut bi't-tecrübe bazı malumat-ı esasiye-yi psikolojiyeye malik iseler de bunlar na-tamam ve her hale gayr-ı kabil-i tatbiktir. Mesela şayan-ı hayret bir surette Fransızların hilkat-ı kavmiyesini, temayülat-ı tekamüliyesini bilen Napolyon İngiliz, Rus, İspanyolların ruhunu asla bilmemiştir. Mesela efkâr-ı umumiyede (s. 21) büyük hareketler tevliid ettirecek ve yahut bu hareketlerden onları feragat ettirecek kavaid-i psikolojiye rical-i devlete sual edilecek olsa pek müşkül mevkide kalırlar. Makiyavel (Niccolo Machiavelli) vaktiyle rüesa-yı devlet için bazı kavaid serdetmişse de bunlar pek muhtasar ve cümlesi hile ve şiddet istimaline münhasır gibidir. Elyevm mühre-i erbab-ı siyaset ahval-i müşkülede, hatt-ı hareket olarak ya zaaf veya şiddeti kabul ve bazen de münavebeden bir usulden diğereine geçiyorlar. İşte Rusya'da ciddi bir vasıta-yı hükm ve nüfuz ancak şiddet olduğu fikri hüküm-fermadır. Fransa İhtilali başka hiçbir vasıta tanımadı. Müesseseyn-i mezahip ise muvaffakiyetlerini vasıta-yı muhtelifeye medyundurlar. Bu da gösterdi ki şiddet bazı zamanlarda bir vasıta-yı muvaffakiyet olabilir, fakat daima temin-i muvaffakiyet etmez ve bilhassa çok zaman için asla.

Halk ve akvamın psikolojisi en mühim hadisat-ı tarihîye-i mâzîye ve müstakbelenin miftahını câmidir. Mezahib ve imparatorlukların tesisini temin eden harekât-ı azîmeyi halktır. Roma'da muharebat-ı dahiliye, Mariyus (Gaius Marius), Silla (Lucius Cornelius Sulla), Kayser ve imparatorlar harekât-ı halkın neticeleridir. Bu harekât kurun-ı vusta ve ezmine-i cedideyi de imla eder. Çünkü ehl-i salib, muharebat-ı mezhebiye, Arab İmparatorluğu'nun tesisi, Fransa ihtilali, Komün... hep bu harekata medyundur.

Hissiyat-ı avam-ı mütehassısının kanunu, riyâziyuna göre muadelesi nedir? Halk lâyetegayyer bir suret ve neticede bir adamın tiranlığına girmek için fert-i şâdimânîden efrat-ı serbestiye ve şiddete nasıl geçiyorlar. İşte bunu bilmek lazımdır.

Abidan ve âsar-ı san'at – Müverrihler pek az ehemmiyet verdikleri halde abidan ve âsar san'at tarihinin en mühim mütabi'indendir. Ve bunlar asala yalan söylemeyen (s. 22) kitaplardır. Okumak bilenler için şayan-ı hayret bir lisan-ı

vuzuha maliktir. Ve bazı akvam hakkında bilhassa Mısırîler, Asurîler, Hinduların eski tarihlerini yazmak için hemen yegâne memba abidelerdir. Onlar bize kitapların söylemediklerini ifşa ederler. Şimdiye kadar zîr-i türab-ı nisyanında kalan abidan, âsar-ı san'at sine-yi zeminden çıkarılarak hal edilen nukuş kitabeti insanların binlerle senelik mesaisini, efkarını, âmalını bize öğretti. Âsar-ı san'atın tettebbu akvam-ı şarkîye hakkında olduğu kadar Avrupa tarihi için de faide-bahş vesaik ihzar etmiştir: müverrihlerin ifadelerine inanmak lazım gelirse kurun-ı vustada san'at pek az terakki etmiştir. Halbuki mimarların, ressamın, heykeltıraşların kuyumcuların bu devirdeki âsarı tetkik olunursa anlaşılır ki bu fikir tarihinin meydana çıkardığı hatalardan biridir. Fransa san'at-ı millîsi kurun-ı vustada olduğu kadar asla tevsî etmemiştir. Bir medeniyeti tettebbu hususunda âsar-ı san'at canlı birer tarihtir. O her devrin bütün efkâr, itikadat ve âmalını bize gösterir. Çünkü san'atkarlar ekseriyetle içinde yaşadıkları devrin ihtiyacat, hissiyat ve itikadının tercümanıdır.

Zübde-i kelim şü oluyor ki vekayi-i ictimaiyenin avamil-i müvellidesi o derece müesser, ve bu böyle olmakla beraber o derece mütenevvi ki ilm-i ictimai bunların henüz derece-i tesir ve netayicini bihakkın tayinden acizdir. Belçika meşahir-i riyâziyunundan Kinle (?) hadisat-ı ictimaiyeye bir mikyas idhal etti. Ona nazaran bu hadisat bir intizam-ı riyazî ile vücuda gelir. Mesela bir şahsın mukadderatı hakkında evvelce bir şey bilemez isek de mukadderat-ı akvam hakkında oldukça doğru istidlâlâtta bulunabiliyoruz. Mesela bir sene zarfında ne kadar nikah, cinayet, kaza, intihar olacağını ve bu izdivaçlardan ne kadar çocuk tevellüt edeceğini bunların vukuundan bir sene evvel (s. 23) söyleyebiliriz. Vakıa istatistik usulleri ilm-i cemiyet ve ilm-i iktisatta bir ehemmiyet-i fevkalade iktisab etti.

İstatistik ilmi vaktiyle doğru zannolunan şeylerin yanlış olduğunu ispat etti. Ez cümle sosyalizmin müessislerine göre sermaye ve arazi peyderpey mahdut eller içinde toplandığı kaidelerini vesaik-i ihşa'iyile kamilen mahvetti. Âdad ispat etti ki bilakis sermaye ve toprak bilakis daha ziyade ellerde deveran ve intişar ediyor.

Yegâne ve hakiki olan kavanin-i iktisadiye istatistikin tasdik ve imza ettikleridir. İstatistikin tahlil-i adedîsi olmaksızın vekayi-i vukuf asla tam olamaz. Binaenaleyh bir kavmin tekâmül-i ictimaiisini tettebbu için bugün istifade olunan şeylerin en kıymetdarı vesaik-i ihşa'iyedir. Lakin gayet dikkatle tertip edilmeli. Müteveffâ Tard (Gabriel Tarde), cinayetin tenakusuna dair ihşa'iyat-ı cezaiyenin verdiği malumatın ne derece hata-âlûd olduğunu ispat etmişti. Filhakika, cinayet tenakus değil tebeddül etti. Bütün ceraim içinde dolandırıcılık gittikçe tezâyüt edip eşkal-i muhtelif tahtında o derece mahirane gizleniyor ki mücrimler ekseriya cezasız kalıyor. Ve bu nevi ceraim istatistik üzerinde görülmüyor. Binaenaleyh vesaik-i ihşa'iyeyede(?) hemen itimat etmemeli. Çünkü istatistik iyi tanzim edilmezse bazen bir menba-ı hata da olabilir.

Netice: Tarih bize şimdi insanıyeti tahlil ederek onu anlatmaya çalışıyor. Ulema artık hadisat-ı tarihîyeyi bir terkib-i kimyevî, bir cismin sükutu gibi tettebbu ediyorlar. Bunun için şimdiki müverrihler malumat-ı vâsiaya, nâfiz, dakik, zerre-

şıkaf bir kudret-i nazariye ve tahliliyeye malik olarak sırf ilme müstenid muhakemat-ı rast-perveranede bulunmalıdırlar.

İstanbul: 14 Teşrînisânî 1324 Ahmed Şuayb

بکر مینجی عصرده تاریخ

ملرز قدیم اوزره محرر تاریخلر صرف مؤلفلرینک مکر صنعتکارانه لرینه،
قوة مخیله لرینه تابندی. هرودوت کبی الک اسکى مورخلر وقایع تاریخینک
عال واسبابی تخری اتمک، ده غرو اولوب اولمادقلرینی تدقیق ایلمکله
یک از اشتغال ایدرلردی. بومورخلر برطاقم قصص و روایاتک ناقلی
ایدیلرکه خافلری ده بومسلکی تقلید و تعقیب ایندیله. قدما ماضی تاریخی
نامه حافظه بشرده قالان شیلری بیلورلردی. حال بوکه حافظه ده یاشایان
بالخاصه قصص و روایات، یعنی ماصالردر. مع مافیله بونلر حکایات ابتدایه مک
اوزمانلر یکانه منبعلری ایدی. تاسیت کبی الک جدی روما مورخلری
وقایع ماضیه ده هر شیدن اول قوه مخیله لرینک مساعیسه ماده ابتدایه
آریان برر صنعتکاردی. تاسیت دیرکه: «تاریخ، انواع ادبیاتن خطابت
و بلاغت قسمه داخلدر». بناء علیه مورخلر اولرینی دعوالرینی محق
کوسترمه جک ویا انسال آتیه به عالی بر مثال اخلاق اوله جق صورته ترتیب
ایدرلردی. بونک ایچون ده اشخاص وقایعه، قهرمانلرک اغزینیه برطاقم
بارلاق جهلهلر، کوزل نقللر قومق خصوصنده هیچ تردد ایتمزلردی.
ایشته بو صورته تصادفاً الله ایدلش بعضی حقیقت پارچه لريله قسم اعظمی
ماصالدن مرکب اولمق اوزره تاریخ نامه برطاقم حکایه لر ترتیب ایتمزلردی که
بالاخره بطون آتیه بونلری تکرار ایده ایدم مصلرینه اینا نامه باشلامشدر.
تدقیقات علیه بونلرک عناصر خیالیه دن مرکب اولدیفنی اثبات ایتدی.
بیک سنه دنبری دماغ شبانه بونلری دولدورارق از برلتمک تاریخ بیلکدر
ظن ایدلمشدی!

تاریخك بو طرز تلقي ادبی و خیالیسی مورخین قدیمه ایله اولمه مشدره.
 بوتون تنقیدات محقهیه رغماً یا شامش والیوم پک زنده در . بوکا پک چوق
 مثال کوستریله بیلیر . مثلاً بعض مناظر طبیعه تصویراتی خارچنده
 ره ناک « حیات عیسی » اثرنده پک از دوغرو سطر واردر . لکن نه
 شیان حیرت برحکایه ! ذاتاً بو طرز کتابلرک قازاندقلى موفقیت محاسن
 ادبیه سایه سنده در . چونکه علی العاده قارینک مورخدن ایستدیکی شی
 غریب سرگذشتلر ، مناجات واستمدادلر ، نفرت واعتدلر ... والحاصل
 قارئی مست و مسحور ایدیجی کلماتدن مرکب بر موسیقی . بوزمین اوستنده
 ایسه ره نان پک مقتدردر . فقط رومانه سق تاریخی او درجه خیرالاماملی
 مادام که بزى علاقه دار و متأثر ایتک مزیتى حائر . شوراسی آشکارکه بر مورخ
 نه درجه صنعتکار ایسه حقیقتدن او درجه ده اوزاقده قالیر . چونکه صنعتکار
 هر شیئی بویومکه ، حجم حقیقتدن پک فضله کورمکه میالدر . مشکوک بر
 طاقم فرضیات و فضایا قوه مخیله سنی تغدیه به کافیدر . صنعتکار حقایقه
 لزومی درجه سنده التفات ایتمز ، او هام و خیالات ایچنده مفتونیتلره ،
 هیجانلره دوشر ، بعضاً بر کله ، بر خیال ایچون هر شی فدا ایدر ،
 موضوعک شورقی ، قیمت فجیعه سی اوزرینه کندینی غائب ایدر . فوستل
 دو قولانژ دیرکه : « جمعیات قدیمه نك عادات ، اعتقادیات و طرز تفکر لری
 بز میکیلرینه اصلاً مشابه دکلدی . حال بوکه صنعت شخصی اولوب
 صنعتکار اشخاص و وقایبی حس و ذوق ذاتیسنه کوره محاکمه ایتسی
 ایسه طبیعیدر . ایسته بونک ایچوندرکه روما تاریخی تنبع ایدلدیکی
 زمان کورولورکه اونی هر نسل کندی حسیاتنه کوره محاکمه ایتشدر .
 دیگر طرفدن اعصار خرافات یا سالیان اقوامی تدقیق ایدرسک مثلاً
 یونانیلر افعال و اجراءت بشریه به هر زمان الهلرینی مداخله ایتدیرلردی .
 هومرک حکایاتی اوقویکنز ، همان هر صحیفه سنده معبودلر حرکت ایدر .

خړستیانلغك مظفریتدن سوكره تاریخك ته اولوژيك تلقیسی صراحة
نعین ایدوب عصر بعد عصر کسب اهمیت ایتدی . روما کلیسای تاریخ
دائرة حکم ونفوذینه آلمشدی . کیزو دیورکه : « بشنجی عصردن اون التنجی
عصره دك اولان تاریخ نظر مطالعه دن کچیریکز . فکر بشره حاکم اولان ،
اونی اداره ایدن ته اولوژیدر . مسائل فلسفیه ، سیاسیة ، تاریخیه هب
ته اولوژی نقطه سندن تدقیق ایدمشدر . اوبر نوع قان که باقون وده قارت
کلنجیه قدر اوروپا عالمك دامارلرنده جولان ایتمشدر . اون برنجی لوی
وارداتك قسم اعظمی اعزّه نصرانیةك حمایه سنی صانون الموق اوغرنده
هبا ایتمشدر . بونلرك افعال بشریه مداخله ایله تأمین مظفریته
چالیشه جقلری ظن اولونوردی . یاقین زمانلره قدر الك مشهور فیلسوفلر
بونوع اعتقاداته اشتراك ایتدیلر . بونوع فکرلردی که لاینجی يك نیکیین
فکرلره سوق ایتمشدی .

تاریخك ته اولوژيك ورومانه سق طرز تلقیسی ترك ایدلمه سی اوزرینه جریان
اشیای ایضاح ایچون باشقه سبیلر کشف ایتك ایجاب ایتدی . وایسته
بولزومدن تاریخك تاقی فلسفیسی دوغدی . اوبزه اوکره تیورکه حادثات بر
طاقم ضروراتك تحت تأثیرنده در . وعلم ایشه بو ضرورانی تسینه چالیشور ؟
لکن اونلر اودرجه مشوش که کاملاً دفعی يك کوچدر . واقعا بعضی اسباب
عظیمة عمومیةك تاریخده وجودی انکار ایدیله مز . مشلاسه زاریمك
روما حیاتك دورلرنده ضرورتی ، برزمان معینده اوروپا ممالك مختلفه -
سنة دوغرو حرکتی ، ره آقسونلری آقسونلرك تعقیبی ... کبی . لکن
تاریخ اوپله وقایعه مشخوندرکه بووقایع بوس بوتون باشقه وبربرینه
اصلا بکزمه من اشکال التنده وقوعه کله بیلیردی . زیرا هیچ برقانون عمومی
اونلری تحت ضرورته آلامشدر . مثلاً انکلتزه تکاملی اگر هاستغ

مخاربه سی نورمانلر طرفدن غائب ایدلمش اولسه ییدی احتمالکه بوس بوتون باشقه اوله جق ایدی . اکر آنیبال تشبثنده موفق اولوب رومانی ضبط و بوراسنی بر قارطاجه مستمره سی شکلنه صوقسه ییدی تاریخ عتیقک بوتون طرز جریانی ، مدنیته ک شکی صورت عمیقده تبدل ایدمک ایدی . بناء علیه قرانین یاخود فلسفه تاریخه دأر مناقشه ایتمک بو شدرد .

برکزه حادثاته وقوفز تام دکل . وقعه نویسان انجق نظر دقتلرینی حالب اولانلری ضبط وقید ایتشلردر . وبونلرک جالب نظر دقت اولوشی اهمیت مستقبلسندن ناشی دکل بلکه او ائشاده کی اهمیت ظاهر یسندن دولانی دره . هاستنغ مخاربه سی انکله تره مک تکامالی تعیین ایتدیکنندن یک مهمدرد . وازلو مخاربه سی ایسه ظاهر آنه قدر مهم اولورسه اولسون حقیقت حالده هیچ بر نتیجه تاریخیه سی اولمایان بر حادثه دره . چونکه ناپولیون بر مخاربه نی قازانمش اولسه بیله تاریخک مخاربه سی تبدیل ایتمش اولیه جق ایدی : ناپولیون کوچوک بر اردویه مالک اولوب ارتق بونی تزییده مقتدر اوله میه جفتدن سقوطی انجق بر قاج هفته تأخیر ایدمک ایدی . ایشته بو قدر . انسانلر مشاهده ایتدکاری حادثاتک نتایج مستقبلسنه حکم ایدمک مزلر . حیات اجتماعیته مک تبدلات عظیمه سی حسن اولونمیه رق وجوده کلیر . ویا لکز بر مدت سوکرا کورولهبیلیر . ایچنده یا شایانلر بونی حسن ایتزلر بیله . استقبال اونیه ایدنلر مستور وخفیدر . بر مورخک ضبط وقیده تنزل ایتیه جکی و ظاهر آ یک از حازر اهمیت بروقه مثلاً بر کشف ، بر بویوک مخاربه مک غیب ویا قازنیلماسندن زیاده نتایج صنایعه ، سیاسی و اجتماعیه باعث اوله بیلیر . دیمک اولویورکه تاریخده بروقه اسباب عظیمه عمومیه و بویوک قانونلر تابع اولانلر ده لایتفردر . مثلاً فرانسه ، ماضی تاریخینسندن دولانی بویوک اختلالی متعاقباً مونارشیک (وحیدالامر) بر حکومت تولید وبوندن

اول حکمفرما اولان دہشت و فزندن دولایده دقتاتور میدانه
چیقاراجق در . اکر بو دقتاتور بوناپارت اولماسه ایدی بی شہہ مورو ویا
باشقہ سی اولہ جق ایدی .

لکن بونلر بوناپارت کبی صاحب دہا اولمادق نندن دہا از پایدار
واضادہ حکومت دہا اول وقوعہ کلمہ جکدی . فقط بو کیفیت تاریخی یک از تبدیل
ایدر کورولورسہ ، برکرمده حادثانک نتایج بعدہ سنی نظر دقتہ آلام :
اکر بوناپارت فرانسه تاریخ مفاخرندہ اوشانلی مظفریاتہ نائل اولماسہ ایدی
بالآخرہ باشنہ براوچنخی ناپولیون چیقوب قومون فلاکت پرینہ دوچار
اولیہ جق ایدی . ایشہ بو حادثات اخیرہ ہب قانون عمومیدن مستقل
و مستقادر ، بوتون بونلر بویوک ناپولیونک بویوک دہاسی نتیجہ سیدر .
ایشہ بورادہ تصادفک تاریخدہ اوینادینی رولک بر دلیل جدیدی دہا
کورولور . والحاصل تاریخ دائمًا حرکت ایدن اسباب عمومیہ میانندہ
اولجہ رویت و کشفہ امکان اولمایان اسباب تالیہ و عارضیہ ایلہ دولودرکہ
بعضاً اہمیتلری یک زیادہ در . اسباب عمومیہ بی ، اولجہ کشف ایتمک ہر زمان
قولای دکلدرد .

انسانلری ادارہ ایدن عقل و ذکا دکلدرد ، ہیأت مجموعہ سی طبیعت
اساسیہ مزئی تشکیل ایدن وحشیات نام عمومیسی التندہ طوبلانان سوق طبیعی ،
احتیاجات ، احتراصات کبی شیلردرد . واقعا محصول ذکا و ہرفان اولان
کشفیات علمیہ و صناعیہ شرائط موجودیت بشریہ بی تعدیل ایدہ بیایر .
بنسآ علیہ ذکا بو تبدلاتک بالواسطہ علتیدرد . سحنتہ عالمدہ پارلاق روللر
اوینا یانلر فرط ذکا لریلہ دکل بلکہ حسیاتلرینک یعنی طبیعت اساسیہ لرینک
قوتی سایہ سندہ بوکا موفق اولمشلردرد . روما ایمپراطورلنی انقراضہ یوز
طوتدینی زمان رومالیلر ہر زماندن زیادہ معلوماتی ، تربیہ لی و ذکی ایدیلر؛

لکن تأمین عظمت و اقبالرینه باعث اولان طبیعت اساسیه لرینه آرتیق صاحب دکلردی ؛ ثبات ، ثانی ، فدای نفس کبی اوصاف اساسیه لرینی غائب ایتمه لرندن دولایی محو اولدی لر . ننه کیم جنوی آمریقایلر شمالی لربک قانون اساسیلرینی همان عیناً اقتباس ایله دکتری حالده اولرده کی قوه تشبیه ، قوت حسیات ، قانون و وظیفه رعایت کبی اوصافه مالک اولما لرندن دولایی الان استبداد واغتشاشدن کندی لرینی قورناره میورلر . خلاصه کلام ، افکار و افعالنیزک ناظمی حسیاتدر . جمعیات ارزولر ، احتراصلر ، اعتقادلر ، احتیاجلر ، یعنی حسیات اوزرینه مؤسس اولوب محاکمات و معقولاته مستند دکلدلر . شبهه منزه حسیات ، خفی برمنطقه تبعاً تبدل و تکامل ای دیورسده بو منطقک قانونلرینی هنوز هیچ برمتفکر کشف ایده مه مشدر . آمانزی ، احتراصاتمزی تولیدیدن قواداما غیر قابل مقاومتدر . عقل بونلری بیلیور . بیله ده برشی یا میاه مقدر دکل . حال بوکه بو مظلوم و لکن حاکم قوتلر روح تاریخدر . بوقوتلر انسانلری اکثریا کبدیهی اولان منفعتلری خلافته سوق ایدر . تاریخک گذارش اعصار و ادوار اراسندن صنعتلرینی ، اجراآت و افعالی او قودیفمز آقنورلری حرکت ایتدیرن بواسرار آلود اولانلردر . انسان دایما کنديسنک رهبری عقل اولدیفته قانعدر ؛ حقیقت حالده ایسه افعال حیاتیه سی یک نادرأ عقلی طرفدن اداره ای دیلیر . افعال و اجرا آتمزک مولدی حسیاتمزک منطقیدر . اک دهشتلی مستبدلر بو منطقک ثقلتی حس ایتمشلر و اونکله مبارزه ایده مه مشلردر . نابولیون دیورکه :

« برچوق پلانلره ، تصوراته مالک اولدم . لکن بونلرک برینی اجرا ایده جک حریته مالک اولامادم . سفینه دولتک دومتی قوتلی اللرملاه طوئدم و لکن جریان او قدر شدتلی ایدی که بردلو ارزو ایتدیکم جهتیه سوق ایده مه دم . اصلا کندی کندیکم حاکمی اولامادم . دایما ساحل

و تصادف طرفدن اداره ایدلم . « کورولویورکه اک قوتلی حکمدارلر
بعضاً ارزو و مراملرینی اجرایه غیر مقتدردر . او ارزو بیکلرجه نامرئی
کوچوک ارزولره چارپیور و ایشته بونلرک هیأت مجموعه سی اجرای حکم
ایدیور . بو کوچوک آمال مشترکه تک اسبابی ایضاح ایتمک ، بونلرک طرز
تبدلرینی اکلامق ایچون اولاشخاصک صوکره اقوامک ونهایت خلقک
بسیقولوژیسی معلوم اولملی که حال حاضرده بونلره دائر پک از شیلر بیلوروز .
ایشته تکامل تاریخی اداره ایدن اسباب عمومی ایله بواسبابی تعدیل و تبدیلیه
مستعد اولان اسباب عارضه یی کوردک . بواسباب نالیه اولجه کشف ایدیلیه من .
یالکتر اسباب عمومیه بعضاً بزه معلوم اوله بیلیر . ارنی اولجه کوروب آکلایه بیلیرز .
عصر اخیرده بوتون مورخلرک مربوط اولدق لری شی بواسباب
عمومیه تک تدقیقندن عبارتدی . اونلر علل و حادثاتک نه درجه متوع ،
متعد و ازمه یه کوره ناصل دیکندیکنی پک از کوره بیلشردر . بناء علیه
تاریخک تسلسل و ارتباطنه دائر ایضاحاتلری اکثریا طفلانه در . بعضیلری
ایچون بر قومک بوتون تکاملنی ایضاحه یالکتر اقلیم کافیدر . دیکر لری ده
هه کل ایله برلکده پک آشکار اولان شو فکری مدافعه ایدیورلر : « بر
جمعیت حاضرده حال سابقک نتیجه سیدر . « ینه هه کل ایله برابر بر قسم حکما
بیوک آدم لره حادثات اوزرنده فوق العاده بررول عطف ایدیورلر . توقویل
کبی مورخلر دخی بر قومک تکاملنی مؤسسات سیاسی و اجتماعیه تک
تعیین ایتدیکی ادعا سنده درلر . تن تاریخده علت حاکمه اوله رق عرق ، محیط ،
آن نظریه سی اورتایه آبیور . فوستل دو قولانز بتون مدنیت عتیقه یی
قدمانک اجداده ، امواته قارشلی اولان حرمت فوق العاده لرندن جیقاریور .
صوک زمانلرده ده بو کونده تاریخک اک باشلی علتی اوله رق عوامل اقتصادیه
کوستریلور .

حادثات تاریخیه نك سبب تولدینی كوچوك مقدارده عوامله اسناد
 ایتمكله برابر راستین بر نظر نافذ انتقاد مالک مورخلر باشقه عواملک
 موجودیتیه ده کورمشلردر. مثلاً حادثاتی عوامل ثلاثیه عطف ایندن تن
 فرانسه اختلائی تدقیق ایدرکن بونلری مداخله ایتدیرمیرک بالخاصه
 خالقک قابلیت تهجیه سنی، روحنی تبسغ ایدیور؛ محیطاتک تاثیرنی اهمال
 ایدیور؛ حل بوکه بو دورده تاثیر عظیمدی. والحاصل اسباب طبیعیه
 ارتق تاریخه کیرمشدر ولکن بو اسبابک تاثیر و عملنی بحق تعییندن هنوز
 پک اوزاغز. بو عوامل زمانه کوره پک مختلف صورتده اجرای تاثیر
 ایدیورلر. بهضیلری از جمله ترقیات صناعیه، مثلاً ما آنه لر زمانمزه پک بیوک
 بر رول اوینادقلری حالده اولجه هجمدی. نته کیم وقتیه بیوک ایمپراطورلقلر
 تأسیس ایدن، قانلی محاربه لره باعث اولان منازعات مذهبیه نك نفوذی
 زمانمزه ضعیفدر. اگر حکمت تاریخ نامی التمه بو اسبابه وقوف مراد
 اولتیورسه دینه یایرکه بو فلسفه هر دوره کوره دکیشیر. بو عواملک خارجی،
 استقبالك تکامل تاریخیسنی تعیین ایده جک باشقه عواملک ده دوغدیغنی
 کوریورز. مثلاً اروپای مرکزی قومشولرینک اوسته آتیلق ایچون
 مترقب فرصت اولان حکومت معظمه عسکریه طرفندن اشغال ایلمش.
 حکومت متحده اروپایه اولجه مدهش بر رقابت اقتصادیه یایورکه،
 اروپا حکومت متحده نك اتساعات تجاریه سته قارشى هرکون برازدها یوکسک
 سدلر یابارق بر پارچه کندیسنی مدافعه ایده بیلور. اوزون براوقودن اویانان
 آسیا، اروپانک اک عسکرى بردولتی مغلوب ایتش و عرق ایض ایچون
 بر تهلكه اولمشدر. اولا اقوام ارمسنده مدهش بر معرکه جنک اقتصادی
 تانیاً شمعی یه قدر مثلی نامسبوق محاربات. ایسته افق استقبالك مظلمتی؛
 تبسغ تاریخده علمی اصوللر :
 عمومیتله مورخین طرفندن تدقیق ایدیان تراجم احوال حکمداران

وحکايه محارباتى برطرف ايدهلم. يکي اصولار بونوردن پک چوق فائدهلى شيلرى قارا کلتدن ظاهره چيقارمشلردر. بو اصولار بر قومک بر آن معينه حال مادى، اخلاقى و فکري سنى ميدانه قوياق اعتقاداتنک، مؤسساتنک، صنايعنک، صورت توسهنى کوسته ريبورلر. اغير و لکن امين بر صورتده کور و بورزکه تتبع تاريخ و قتيبه صرف ادبانک ايکن بو کون علمانک آرى اولمق اوزره در. قوه مخيله نك هوسات و آمالى يرينه حقيقت عليه قائم اولويور. روصونک زماننده جمعيات ابتدايه نك مکملينه دائر سرد ايديان افکار ضربيه يي کاملاً تبديل ايدن علمدر. زه بولوزى و باله اونتو لوزى اجداد مزك تاريخنى ترسيه خدمت ابتدايى. انار عتيقه زه ماضى قبل التاريخى بوتون صفحات مختلفه سى ايله ياشاندى. عالمه، اخلاق، حق تصرف منابنى کشف و بونلرک کچيرديکي صفحات مخلفه يي اوکرتدى. بوسايده بيله ديکمز لسانلر، مدنيتلر، عرقلر ميدانه چيقدى. مصريلر، آثوريلر، کلدانيلر، فنيکه ليلر، بابيلر حقتده کي معلومات تاريخيه نك يکيدن اوکره تيلمه سى لزومى حس اولوندى. بشرک تکامل مادى و فکري سنى بنا ايدن آنتر و پولوزى ناطقه پردازانک، ادبانک مباحثات و مناقشاتى يرينه امين و نائق ميدانه قويدى. ايکي وقوف مهم: تکامل، و مربوطيت. تحريات حاضره سايه سنده ارتق مرتبه بداهته واصل اولدى. بو ايکي اساسک معلومات مختلفه بشريه يه تطبيق بو معلوماتى کاملاً دکيشديردي. مثلاً قانون تکامل جمعيات بشريه نك طرز تلقيسى بوس بوتون تبديل ايتمشدر. و قتيبه مشهور کووييه کره ارض و اوستنده کي مخلوقانده وقوعه کلن تبدلات عميقه نك شدتله و برسلسله انقلابات و ابداعات متواليه ايله وجود پذير اولديغى ادعا ايتمشدى. لکن بز شيمدى بيلورزکه بو انقلابات اويله شدتله حاصل اولمامش؛ کوچوجک برنخم ناصيل ياواش ياواش قوجه بر اغاج اولويورسه بو عالمده اويله حس

ایدلز تغییرات تدریجیه ایله دیکششدور. بوتبدلات کونی کوننه تعقیب اولونورسه
 کوزه کورونیه جک درجه دره در. کرک موجودات ذی حیاتده، کرک جمعیات
 واعتقادیاتده کی تبدلات عمیقه بک تدریجی، پک آغیردر. یوکسک شکللر
 چیممزدن اول موجودات و اشیا دایم بر سلسله اشکال متوسطه دن کچمشدور.
 والحاصل هر یرده قانون تکامل و مربوطیت. وقتیه هه کل تاریخ نقطه نظرندن
 قانون تکاملی مدافعه ایتش، فقط بو حقیقت برچوق مؤلفلر ورجال
 سیاسی طرفندن پک از اکلاشیه بیلشدی. هله ایلك فرانسه جمهوریتک
 واضع قانونلری بونی هیچ بیلورلردی. اولیه نخیل ایدینورلردی که ماضی نظر
 دفته آلتماق سزین بر جمعیتک هر پارچه سی بردن دیکشدر بلوب یکیدن بیایله.
 بیایر. وایشته بو فکری تطبیق ایچون بردن بره و بوس بوتون ماضیدن
 قطع علاقه ایده رک بردور جدید کشاد ایتدیلر. لکن بر آن ایچون
 بوغوله بیلن صدای اموات بر مدت سوکره یکیدن فریاده، یکیدن اجرای
 حکم و نفوذده باشلایه رق ماضی تکرار عودت ایتدی. تکامل و مربوطیت
 قانونلری تک تاریخه کیرمه سی پک مشکلاته اولدی. فرانسه ده بونلری
 الک ای اکلابان نه، فوستل دو قولانژدن باشقه سی کوستریله مز. قولانژ
 دیرکه: «ماضی انسان ایچین کاملاً اصلاً اولمز. انسان اونی اونودا بیلیر؛
 فقط او انسانی دایم محافظه ایدر، بر اقاماز. هر دورده اولدینی کی او بوتون افکار
 سالفه تک محصول وزبده سیدر. مدنیات حاضره تامیله مدنیات ماضیه دن
 چیمش و مدنیات مستقبله تک تخم لری ده پیدر پی نشر ایتمکه بولومشدر.»
 بو قواعدی قولانژ روما تاریخه تطبیق ایده رک اونک یکدی کیرینه نه درجه مربوط
 اولدیتی و مؤسساتک تبدلات شدیدیه معروض اولمادیغی سو بیله یور.
 ایمبراطورلر زماننده بیله جمهوریت هیچ غائب اولممشدی. روما دولتی
 جمهوریت تسمیه سندن خالی قالمادیغی کی ایمبراطورلرده سنا و ملت نامه

اداره لسان ايدورلردى . دائما انتخاباته تابع طوتولان امپراطورلر حقيقت حالده قيد حياتله منصوب حقيقي رؤساي جمهور ايديلر . اونلر شيمدى جنوبى امرىقادده حکمفرما اولان کوچوک تيرانلرله قابل قياسدره، ماضى ايله بومر بوطيت رهنه سانس دورنده ده مشهود . سنيوبوس بحق ادعا ايدورکه اکر صنعت واديبانده برهنه سانس اولمش ايسه اونلر منجى عصرده دکل طقوزنجى عصرده شارلمان زماننده در . طقوزنجى عصرده تجدد ايدن عنغنه ارتق دوچار انقطاع اولمادى . صنايع واديبات دوغمايور بلکه تکامللرينى تعقيب ايدورلردى . ترقيات صنعت اونلر منجى عصرده اونلر منجى عصرده قدر هيج دورما مشدر .

خلقك، عرقلرك روحنى تبع ايدن بسيقولوزى مؤسسات واعتقاديانك صورت تولدلرينى آكلامايه خدمت ايتدى . حادثات تاريخيى توليد ايدن عوامل مياننده الك مهمى بسيقولوزيك عواملدر . بزم حادثاته عطف ايتديكمز اهميت ، قيمت انجق حصوله كتير دكلرى انطباعاته وابسته در . بوانطباعات نتايجيدرکه بالآخره علل واسباب اولورلر . مورخ وبالخاصه رجال دولته لازم معلومات مختلفه بشريى ترتيب ايدرسهك ايلك درجده احوال روحيه ملته ، خلقك تمايلات وحملاط حسيه سنه تماس ايدن عملر وتكامل ترتيب بشريه حقندهكى قانونلر قونماليدر .

بونلرك احوال مختلفه دهكى طرزحركتلرينك مفتاحى ايسه بسيقولوزى علمك النده در . شهبه سز ، مليونلرله انسانلرى اداره ايدن اشخاص عظيمه تاريخيه فطرة ياخود بالتجربه بعض معلومات اساسيه بسيقولوزيه مالک ايسه لرده بونلر ناتمام وهرحاله غير قابل تطبيقدر . مثلا شايان حيرت بر صورتده فرانسولرك خلقت قوميه سنى ، تمايلات تكمليه سنى بيلن ناپوليون انكليز ، روس ، اسپانيوللرك روحنى اصلا بيله مشدر . مثلا افكار عموميه ده

بویوک حرکاتر تولید ایتدیره جک ویاخود بوحرکتلردن اونلری فراغت ایتدیره جک قواعد پسیقولوجیه رجال دولته سؤال ابدیله جک اولسه ییک مشکل موقمه قایلرلر. ماکیاوهل وقتیه رؤسای دولت ایچون بعض قواعد سرد ایتمشده بونلر یک مختصر و جمله سی حیلله وشدت استعمالنه مختصر کیدر. ایوم مهرة ارباب سیاست احوال مشکله ده، خط حرکت اوله رق یاضعف ویاشدتی قبول وبعضاده مناوبه بر اصولدن دیکرینه کیورلر. ایشته روسیاده جدی برواسطه حکم ونفوذ ایچق شدت اولدینی فکری حکمفرمادر. فرانسه اختلالی باشقه هیچ برواسطه طانیادی. مؤسسین مذاهب ایسه موقیتلرینی وسائط مختلفه یه مدیوندرلر. بوده کویترکه شدت بعض زمانلرده برواسطه موقیت اولایلیر، فقط دایماتامین موقیت ایتمز وبالخاصه جوق زمان ایچون اصلا.

خلق واقوامک پسیقولوجیسی الک مهم حادثات تاریخیه ماضیه ومستقبله نک مفتاحی جامعدر. مذاهب وایمپراطورلقلرک تاسیسی تعیین ایدن حرکات عظیمه خلق در. روماده محاربات داخلیه، ماریبوس، سیللا، قیصر وایمپراطورلر حرکات خلقک نتیجه لریدر. بوحرکات قرون وسطی وازمنه جدیده نی ده انلا ایدر. چونکه اهل صلیب، محاربات مذهبییه، عرب ایمرات طورلقنک تاسیسی، فرانسه اختلالی، قومون. هب بوحرکاته مدیوندر. حسیات عوام متحسینک قانونی، ریاضیونه کوره معادله سی نه در؟ خلق لایتغیر برصورت و نتیجه ده بر ادمک تیرانلقنه کیرمک ایچون فرط شادمانیدن افراط سربستی به وشدته ناصل کیورلر؟ ایشته بونی بیامک لازمدر.

آبدان وانار صنعت. — مورخلر یک آز اهمیت وبردکاری حاله آبدان وانار صنعت تاریخک الک مهم منابعنددر. وبونلر اصلا یلان سویله مین

کتابلردر . او قومق بیلنلر ایچون شایان حیرت بر لسان وضوحه مالکدره .
وبعض اقوام حقنده بالخاصه مصریلر ، انوریلر ، هندولرک اسکی تاریخلری
یازمق ایچون همان یکانه منبع آبدلردر . اونلر بزه کتابلرک سوبله مدکلری
افشا ایدرلر . شیمدی به قدر زیر تراب نسیانده قالان آبدان ، انار صنعت
سینه زمیندن چیقاریلهرق حل ایدیلن نقوش کتابانی انسانلرک بیکارله
سنهک مساعیسی ، افکارینی ، آمالی بزه اوکرتدی . انار صنعتک
تبعی اقوام شرقیه حقنده اولدینی قدر اورویا تاریخی ایچینده فائده بخش
وثائق احضار ایتشدر : مورخلرک افاده لرینه اینامق لازم کلیرسه قرون
وسطاده صنعت یک آز ترقی ایتشدر . حال بوکه معمزلرک ، رساملرک ،
هیکلتر اشلرک قویو بچیلرک بودورده کی اناری تدقیق اولونورسه اکلاشیلیرکه
بو فکر تاریخک میدانه چیقاردینی خطالردن بریدر . فرانسه صنعت
ملبسی قرون وسطی ده اولدینی قدر اصلا توسع ایتمه مشدر . بر مدنیتی
تبع خصوصنده انار صنعت جانلی بر تاریخدر . او هر دورک بونون افکار ،
اعتقادات و آمالی بزه کوسته ریر . چونکه صنعتکارلر اکثریتله
ایچنده یاشادقاری دورک احتیاجات ، حسیات و اعتقاداتک ترجانیدر .

زبده کلام شو اولویورکه وقایع اجتماعی نك عوامل مولده سی اودرجه
مؤثر ، وبوبله اولقله برابر اودرجه متنوع که علم اجتماعی بونلرک هنوزدرجه تأثیر
ونتایجی بحق تعییندن عاجزدر . بلچیقاً مشاهیر ریاضیونندن کنله حادثات
اجتماعیه به بر مقیاس ادخال ایتدی . اوکا نظراً بو حادثات بر انتظام ریاضی
ایله وجوده کلپور؛ مثلاً بر شخصک مقدراتی حقنده اولجه برشی بیله مزایسه کده
مقدرات اقوام حقنده اولدقجه دوزغو استدلالنده بولونا بیلپورز . مثلاً
بر سنه ظرفنده نه قدر نکاح ، جنایات ، قضا ، انخار اولاجتی و بو
ازدواجلردن نه قدر چوجق تولد آبده جکنی بونلرک وقوعندن برسنه اول

سویلیه بیلر، واقعا ایستاتستیک اصوللاری علم جمعیت و علم اقتصادده بیر اهمیت فوق العاده اکتساب ایتدی .

ایستاتستیک علمی وقتیه دوغرو ظن اولونان شیلرک یا کاش اولدیفنی اثبات ایتدی . از جمله سوسیالیزمک مؤسسیرینه کوره سرمایه و اراضی پیدر بی محدود آلر ایچنده طویلاندیفنی قاعده سنی و نائق احصایه کاملاً محو ایتدی . اعداد اثبات ایتدی که بالعکس سرمایه و طوبراق بالعکس دهها زیاده آلرده دوران و انتشار ایدیور .

یکانه و حقیقی اولان قوانین اقتصادی ایستاتستیک تصدیق و امضا ایتدکار ایدیور . ایستاتستیک تحلیل عددیسی اولماق سزین وقایعه و قوف اصلا تام اولاماز . بناءً علیه بر قومک تکامل اجتماعیسی تنبع ایچون بو کون استفاده اولونان شیلرک اکتیتمداری و نائق احصایه در . لکن غایت دقتله ترتیب ایدلمه لی . متوفی تارد جنایاتک تناقصه دائر احصایات جزایه نک و یردیکی معلوماتک نه درجه خطا آلود اولدیفنی اثبات ایتدی . فی الحقیقه ، جنایات تناقص دکل تبدل ایتدی . بوتون جرائم ایچنده دولاندیر یحلیق کیندکجه تزايد ایدوب اشکال مختلفه تحتنده اودرجه ماهرانه کیزله نیور که مجرملر اکثریا جزاسز قالبور ؛ و بوتون جرائم ایستاتستیک اوزرنده کورولسه یور . بناءً علیه و نائق احصایه یه ده همان اعتماد ایتدی . چونکه ایستاتستیک اینی تنظیم ایدلمزسه بعضاً بر منبع خطاده اوله بیلیر .

نتیجه : تاریخ بزه شیمی انسانیتی تحلیل ایدره ک اونی آکلاتمایه چالبش یور . علما ارتق حادئات تاریخیه بی بر ترکیب کیوی ، بر جسمک سقوطلی کبی تنبع ایدیور لر . بوتک ایچین شیمیکی مورخلر معلومات واسعه یه ، نافذ ، دقیق ، ذره شکاف بر قدرت نظریه و محلیایه یه مالک اوله رق صرف علمه مستند محاکمات راست پروانه ده بولونمالیدر لر . استانبول : ۱۴ تشرین ثانی ۳۲۴

اصم شعیب